

Hard mot de harde, myk mot de myke

S sosiologen.no/omtale/hard-mot-de-harde-myk-mot-de-myke

Yngve Hammerlins murstein av en bok om det norske fengselsvesenet dirrer i det produktive spennet mellom en heterodoks systemkritikk og inngående detaljkunnskaper om systemet, skriver Victor Lund Shammas.

Av: Victor Lund Shammas

Førsteamanuensis, Institutt for sosiologi og sosialt arbeid, Universitetet i Agder

Publisert: 8. juni 2022

Yngve Hammerlins mer enn 600 sider lange bokverk om det norske fengselssystemet fra 1950 frem til i dag, er på mange måter imponerende i hele sin encyklopediske bredde. Hammerlin har i flere årtier forsket og tenkt på norsk «kriminalomsorg» – et begrep forfatteren forøvrig mener er eufemistisk, som så mange andre ord fengselsmyndighetene anvender. («Humanisme» er et annet yndet etatsord Hammerlin ikke synes er spesielt nyttig [s. 427].)

Selv om Hammerlin er sosiolog, går han i stor grad historisk til verks. For å forstå nåtidens straffesystem, må man bevege seg bakover i tid: «Dagens fengselssystem har gamle idérøtter» (s. 27). Som flere andre, leser han fengselet som en institusjon fanget i spennet mellom kontroll og omsorg, straff og rehabilitering.

Boken er et godt eksempel på en nøktern, prosessorientert historisk sosiologi: Den er konkret, beskrivende, samtidig som forfatteren prøver å trekke ut den gradvis skiftende, overordnede logikken i systemet over tid. Hammerlin beskjeftiger seg gjennomgående med mikroprosesser – konkrete individer og institusjoner som handler, spesifikke tekster (lovforslag, komitérapporter, stortingsmeldinger) som formidler de omskiftelige forestillingene om straff i Norge. Og selv om en nokså tekstnær tilnærming ikke alltid får frem hvorvidt disse ordene lar seg speile i institusjonelle praksiser, prøver likevel Hammerlin å trekke inn relevant evidens der den finnes om livene og miljøene disse tekstene intervensjoner i, som jo ofte for lengst forsvunnet.

Heltene i fortellingen er kritikerne og reformatorene, fra Jens Bjørneboes fengelskritiske kronikker i Dagbladet på begynnelsen av 1960-tallet, til samfunnsforskere som Nils Christies og Thomas Mathiesens engasjement for fangers rettigheter i gruppen KROM, men også systemets kritiske «insidere», som Arbeiderparti-justisministeren Inger Lousie Valle, kjent for en progressiv stortingsmelding om kriminalpolitikk lansert på slutten av 1970-tallet. «Kriminalmeldingen», som den ble kalt, tok til orde for mer kriminalitetsforebygging, mindre bruk av fengselsstraff. Valle ville «rense hevntanke ut av vårt straffesystem og basere det på et human straffenivå» (sit. s. 120).

Fengselets forvitring?

Innledningsvis siterer Hammerlin journalisten Helge Krog, som hevdet i 1960 at «om hundre år vil menneskene se på fengslet som vi i dag ser på steile og hjul» (s. 22). («Steile og hjul» var et redskap brukt ved henrettelser i tidligere tider og som ble forbudt ved lov i Norge allerede i 1687 [Store norske leksikon 2020].) Vi er mer enn halvveis til Krogs predikerte slutt punkt for fengselet – året 2060 – men, sett globalt, virker ikke fremskrivningen lovende: Det finnes stadig rundt 10,5 millioner fanger på verdensbasis, ifølge World Prison Brief (2021). Her til lands har det likevel skjedd en del de siste årene: Stadig flere får nå sone dommen sin i eget hjem ved hjelp av elektronisk fotlenke – nesten 3000 personer i 2019 (s. 506). Kanskje fengselet ikke vil forvitte så mye som omfordeles og distribueres, og man dreier i disse tider bort fra fengselet som total institusjon til en elektronisk overvåkningsmodell, der den enkelte straffede virker som en slags mobil autosoningsanstalt. Filosofen Gilles Deleuze (1992) antydte en slik bevegelse bort fra disiplin til «kontroll» allerede på begynnelsen av 1990-tallet.

Det er mange individer som synes å spille en avgjørende rolle i Hammerlins bok. Ulempen med dette er at man taper strukturene en smule av syne. Noen steder savnes også en litt klarere teoretisk innramming. Det er ikke alltid helt klart hvorfor ting skjer som de gjør. Historien som fortelles er i stor grad begivenhet på begivenhet, «one damn thing after another», som historikeren Arnold Toynbee skal ha sagt (et sannsynligvis apokryft sitat). Vi fornemmer ikke egentlig noen dypere logikk i tidens gang.

Samtidig har dette visse fordeler. Det er i tråd med en foucaultsk forestilling om at alle «fenomener er singulære, ethvert historisk og sosiologisk faktum er en singularitet», som Paul Veyne beskriver det (2010: 11).

Vi vet jo ikke alltid helt hvorfor ting skjer som de gjør og hva som er de dypere liggende årsaker. Sosiologien bør muligens nøye seg med å dokumentere – en omfattende nok oppgave – heller enn å forklare, slik Bruno Latour ser det: Sosiologer er ofte opptatt av å skulle oversette et fenomen til et annet (dette handler egentlig om klasse, dette er egentlig et uttrykk for kulturelle forskjeller). Men som Latour skriver er det vanskelig nok å gi en veldokumentert fremstilling av et fenomens bane. «For every hundred books of commentaries and arguments», skriver Latour, «there is only one of description. To describe, to be attentive to the concrete state of affairs, to find the uniquely adequate account of a given situation, I myself have always found this incredibly demanding» (Latour 2007: 144). Hammerlins bok virker nettopp som et forsøk på å gi en adekvat beskrivelse av et system, bestående av historiske og sosiologiske «singulariteter», over tid.

Den rasjonelle anstalt

På 1950-tallet fikk man i Norge en stadig mer kraftfull fengselskritikk, men tidsånden var likevel først og fremst preget av behandlingsoptimisme: troen på at psykiatri, psykoterapi og en mer fornuftig utforming av straffeanstaltene ville kunne «reparere» de straffedømte. Hammerlin siterer en tidligere direktør ved Ila fengsel som mente 1950-tallets fangebehandling var preget av «de hvite frakker og individual- og gruppeterapi» (s. 36). Man mente det faktisk gikk an å korrigere avvikere, som noen tiår senere i den angloamerikanske verden skulle bli avløst av «nothing works»-doktrinen, altså forestillingen om at ingenting hjelper i rehabiliteringen av straffedømte. I 1956 foreslo en

regjeringsoppnevnt reformkomité at selv innsatte med lange dommer skulle kunne plasseres i såkalte åpne anstalter: «I tiden forut for løslatelsen skulle man 'tilstå dem visse begunstigelser' som kunne lette overgangen fra anstalt til frihet» (s. 39). Bærende elementer i straffeeeksepsjonalismen ble dermed nedfelt av en komité bestående av embetsfolk innenfra straffefeltet – bl.a. én fengselsdirektør, én fengselsinspektør og to ekspedisjonssjefer – og som selv «ga uttrykk for en vis skepsis til fengsel som straffereaksjon» (ibid.). De første spirene til normalitetsprinsippet grodde frem i tiåret etter krigen og ble båret frem av systemets egne folk.

Likevel er det et åpent spørsmål hvorfor det tok mer enn tretti år etter krigen før Norge fikk en reelt progressiv kriminalpolitisk stortingsmelding fra sosialdemokratisk hold. I Sverige hadde man allerede på 1930-tallet hatt en svært reformivrig sosialdemokratisk justisminister, Karl Schlyter, som tok til orde for noe så radikalt som å «Avfolka fängelserna!» (tittelen på en pamflett Schlyter lot utgi etter et foredrag i Stockholm i 1934). Schlyters reformistiske tanker om dagbøter – altså at personer skulle motta bøter ut ifra sine økonomiske evner og dermed klasseposisjon – førte til at «antall bøtefanger ble redusert fra nær 11 000 i 1930 til ca. 650 ti år senere» (Sundell, u.d.). Noen svenske sosialdemokrater så det som maktpåliggende å tømme fengslene. De norske sosialdemokratene i Hammerlins bok virker i den tidlige fasen mer opptatt av å utvikle en «rasjonell» drift av fengslene enn å «avfolke» dem.

Institusjonell tristesse

Bokens styrke ligger ikke bare i detaljkunnskapene, men også i den mer normative, «middle range»-filosofiske diskusjonen mot slutten – om hvordan fengselssystemet dypest sett bør utformes. Med klar adresse til fengselsmyndighetene, skriver Hammerlin at «etaten må vise atskillig mer åpenhet for kritikken som reises mot fengselssystemets og fengselshverdanges negative sider og mangler» (s. 541).

Lytter man til all kritikken? Hammerlins mangeårige erfaringsgrunnlag tilsier at Justisdepartementet har en manglende evne til å ta tak i «en institusjonell tristesse», som han kaller det og «et inaktivt og stillestående fengselsliv» (s. 541). Denne kritikken kan ikke bare lyttes til: «Den må få praktiske følger» (ibid.). Utvider vi horisonten litt, er nok denne institusjonell tristessen ikke bare et problem i fengsler, men også i andre deler av den norske velferdsstaten, som visse sykehjem og skoler.

Velferdsstat og straff

Det er likevel steder hvor kritikerrollen kommer i veien for en litt mer avmålt tilnærming. Hammerlin polemiserer mot forestillingen om fengselet «som velferdsinstitusjon», en tilnærming som kriminologen Thomas Ugelvik har forfektet. Hammerlin siterer en (navnløs) fengselsleder, som i samtale med forfatteren sier: «'Fengsel en velferdsinstitusjon? Jøss! Har ikke deler av Akademia som mener det forstått forskjellen på velferdstiltak i en fengselsinstitusjon og en velferdsinstitusjon?!'» (s. 524). I den grad Hammerlin går god for slike utspill – som forsterker det kontraproduktive skillet mellom praksisfelt og forskning – virker det likevel ikke helt treffende.

Poenget til mer politisk økonomi-orienterte fengsels sosiologer som John Pratt, Loïc Wacquant og andre, er jo at man kan lese fengselet som uttrykk for ulike velferdsstatlige regimers logikker. Ugelviks (2016) mer spesifikke argument er at: (1) i global målestokk er den relativt store tilstedeværelsen av velferdsstatlige institusjoner på innsiden av et fengsel, forholdsvis uvanlig, og (2) fengselet som helhet er vevd inn i et nettverk av velferdsstatlige tiltak og tilbud. Det betyr ikke at Ugelvik bedriver en rettferdiggjørende «sosiodisé», som Bourdieu ville sagt, over fengselet i alle sine aspekter. Og det betyr jo ikke at det ikke finnes et forbedringspotensial i systemet. Det handler snarere om å hekte systemet på noen teoretiske knagger som lar en se det i en videre kontekst. Hammerlins bok konsentrerer seg jo nettopp, til tross for sine mange styrker, om både Norge og straffefeltet mer spesifikt. Det skjerper blikket om detaljene, men reduserer samtidig det analytiske abstraksjonsnivået, en klassisk *trade-off* i samfunnsvitenskapelige fremstillinger.

Nordisk eksepsjonalisme

Det norske fengselssystemet har fått en god del oppmerksomhet i nyere tid, som del av en bredere global nysgjerrighet på det skandinaviske – fra krimserier til interiørdesign og «hygge», fra velferdsstaten til sosialdemokratiske fengsler. Nordisk velferds kapitalisme tilbyr tilsynelatende en vei forbi en mer tøylessløs markedsliberalisme. Nordiske «velferdsfengsler» staker tilsynelatende ut en kurs forbi amerikansk «mass incarceration» og en europeisk «straffende vending». Med en massiv vekst i bruk av fengsling særlig i USA, har man prøvd å se til Norden og Norge for å se om disse landene kan tilby relevante lærdommer. Her til lands har vi aldri hatt et spesielt stort fengselssystem i etterkrigstiden: Hammerlins utregninger viser at «gjennomsnittlig daglig middeltall» for fangepopulasjonen i Norge lå på rundt 1500 personer på 1950-tallet, over 1700 personer på 1970-tallet og cirka 2500 personer på 1990-tallet.

Men selv om andre land muligens har noe å lære av de nordiske strafferegimene – med sine relativt lave fengslingstall og relativt moderate straffereformer – må de likevel finne sin egen vei frem til målet: Et av metabudskapene man kan hente ut av Yngve Hammerlins omfangsrike bok, er at ethvert sosialt system er resultatet av en organisk (men konfliktfylt) tilblivelsesprosess. Man kan ikke importere blåkopier av institusjoner som har brukt årtier, for ikke å si århundrer, på å gjære og gro under helt spesifikke historiske betingelser, og samtidig forvente at disse så skal fungere knirkefritt i mottakerlandet. Det er nyttig å bli påminnet den omfattende ideologiske kampen som ligger bak det norske fengselssystemet, et system som fortsatt – som Hammerlin påpeker i et nylig intervju (Larsen 2021) – roper ut etter forbedringer.

Hammerlin er ikke med på det optimistiske, til og med skjønnmalende, narrative om norske fengsler som har bredt om seg det siste tiåret. Hammerlin trekker heller frem de mer basale *eksistensielle* problemene ved frihetsberøvelsen som ikke egentlig lar seg løse, grunnleggende sett, uansett hvor mange IKEA-møbler og feriepermisjoner man sper på med i systemet, og uansett hvor lave residivprosjenter man oppnår. For ham er fengselsstraff fortsatt «en integritetskrenkende og eksistensiell byrde» (ibid.). Etter all den sosiologiske spesifisiteten er det fortsatt Fengselet som en abstrakt, universell institusjon som står igjen som et problem samfunnet ennå ikke har klart å løse.

Det er nyttig å bli påminnet at bak forestillingen om en nordisk straffeeksepsjonalisme – som fortsatt står seg i relative, globale termer – finner vi mange av de samme gamle fengelsespinnene som i mange andre land, land vi kanskje ikke liker å sammenligne oss med.

Referanser

Deleuze, G. (1992) Postscript on the societies of control. October 59: s. 3-7.

Larsen, S. S. (2021) «-Mistillitens system». Klassekampen, 11. oktober 2021.
<https://klassekampen.no/utgave/2021-10-11/mistillitens-system>.

Latour, B. (2007) Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network Theory. Oxford: Oxford University Press.

Store norske leksikon (2020). «Radbrekking». <https://snl.no/radbrekking>.

Sundell, J.-O. (u.d.) «Karl J D Schlyter». Svenskt biografiskt lexikon,
<https://sok.riksarkivet.se/sbl/Mobil/Artikel/6387>.

Ugelvik, T. (2016) «Prisons as welfare institutions? Punishment and the Nordic model». I: Yvonne Jewkes, Ben Crewe, Jamie Bennett (red.), Handbook on Prisons. New York: Routledge, s. 388-402.

Veyne, P. (2010) Foucault: His Thought, His Character. Cambridge: Polity Press.

World Prison Brief (2021). «World prison population list (thirteenth edition)».
https://www.prisonstudies.org/sites/default/files/resources/downloads/world_prison_population_list_13th_edition.pdf.